

Harezmi Dönemi Metinlerinde e/i Sorunu*

Mustafa Argunşah*

Özet: Türkçede kapalı e sesinin varlığı meselesi yüz yılı aşkın bir süredir tartışılmaktadır. Bu sesin tarihî metinlerde tespiti ve transkripsiyonlanması konusunda henüz birlik sağlanamamış, kimi araştırmacılar i ile gösterirken kimileri de é'yi tercih etmişlerdir. Bu makalede, adı geçen sesle ilgili tartışmalara değinilmiş, Harezmi dönemi metinlerinde e/i meselesi üzerinde durulmuş, dönemin eserlerinin dökümü yapılmış, *Muinü'l-Mürîd* esas alınarak bu sesi taşıyan kelimeler karşılaştırılmış ve sonuçları değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: kapalı e fonemi, Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi, Mu'inü'l-Mürîd

In Harezmi Period Texts e/i Problems

Abstract: The existence of sound/vocal of closed e has been argued over a hundred years as a problem. Also there is not any consensus of determination of this vocal in historical texts or transcribing it. A number of researchers indicate the vocal as 'i' and some of them prefer 'é'. In this article we referred to related discussions, approached the problem of e/i in the texts of Harezmi, sorted texts of said period, compared the words of Muinül Mürîd which include this vocal and evaluated the results.

Keywords: closed e phoneme, Karahan Turkish, Harezmi Turkish, Muinül Mürîd.

1. Giriş:

Türkçede sekiz ünlü yanında dokuzuncu bir ünlü olarak kapalı e'nin varlığı konusu, V. Thomsen'in 1896'da açık e yanında ikinci bir e sesinin varlığını ileri sürmesiyle tartışma konusu oldu ve yüz yılı aşkın süredir tartışılmaya devam

* Bu makale, 29 Mayıs – 1 Haziran 2006 tarihleri arasında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü tarafından düzenlenen "Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Sempozyumu"nda sunulan bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş biçimidir.

** Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, KAYSERİ argunshah@erciyes.edu.tr

ediyor. Araştırmacı, çalışmasında kimi kelimelerdeki ünlülerin e ile i arasında üçüncü bir sese sahip olduğunu kabul etmeye kendisini daha yakın hissettiğini, özel bir işareti olmadığı için bu sesin bazen e bazen de i ile gösterildiğini, düşündüğü kapalı e'yi her zaman tutarlı olarak pek kullanamayacağı için şimdilik bu varsayımı, transkripsiyon yaparken göz önüne almak cesaretini gösteremediğini belirtir (Thomsen 2002: 36-37). V. Thomsen, yıllar sonra Yenisey Yazıtlarında daha önce b olarak okunan işaretin aslında kapalı e'yi işaret ettiğini bildirerek bu sesin varlığını resmen kabul etti. Bu işaretin transkripsiyonunu é ile yapan araştırmacı, bu ünlünün yazılı olarak belirtilmediği durumlarda ise noktasız e ile göstermeyi tercih etti (Thomsen 2002: 308). V. Thomsen araştırmasının sonucunda, Yenisey Yazıtları'ndaki *éki* 'iki', *él* 'aşiret', *éř* 'arkadaş', *ét-* 'yapmak, düzenlemek', *bél* 'bel', *béř* 'beş', (*yéti* 'yedi'), *yétmiş* 'yetmiş', *kéř* 'kuşak (?)' kelimelerinde kapalı e ünlüsünü kesin olarak tespit ettiğini duyurdu (Thomsen 2002: 313). Uygur yazmaları üzerinde alışan K. Thomsen de Uygur harfli metinlerde *et-* ve *it-* fiillerinin iki ayrı biçimde yazılmasının bir kapalı e'ye işaret olduğu kanaatini taşır (Thomsen 1987: 193).

Daha sonra metin yayımı yapan araştırmacıların kimisi bu sesin varlığını kabul etmiş, kimisi de eldeki verileri yeterli görmeyerek reddetmiştir. Bu ünlü üzerinde yapılan tartışmaları bildirimizde tek tek anmayacağız. Çünkü ileri sürülen görüşleri bir yana bırakın, yalnız çalışmaların adını saymak bile bildirimizin sınırlarını aşmaktadır. Bu konu son yıllarda ülkemizde müstakil çalışmalarda yeniden ele alınmıştır. Emine Yılmaz (Yılmaz Ceylan 1991: 151-165), Musa Duman (Duman 1999: 65-103), Orhan Yavuz (Yavuz 1991: 271-306), Timur Kocaoğlu (Kocaoğlu 2003: 266-281, Kocaoğlu 2004: 57-66), Mehmet Dursun Erdem - Münteħa Gül (Erdem-Gül 2006: 111-148) konuyu çeşitli tarihî dönemler ve Anadolu ağızları açısından ele almış ve değerlendirmişlerdir. Kocaoğlu, *Codex Cumanicus*, *Muhakemetü'l-lügateyn* ve *Meninski Sözlüğü*'nden seçtiği örneklerle kapalı e'nin varlığını ispatlamaya çalışmıştır.

Bağımsız bir yazı konusu etmeseler de metin yayımlarında veya kimi çalışmaların ses bilgisi bölümlerinde kapalı e konusuna değinilmiş ve yazarlar kendi görüşlerini aktarmışlardır (Németh 1939: 515-531, Emre 1946: 487-4979, Arat 1953: 306-313, Gabain 1988: 34, Mansuroğlu 1957: 215-223, Korkmaz 1979: 67-77). Semih Tezcan (Tezcan 1994: 11) ve Marcel Erdal (Erdal 2004: 52) bu sesin tartışılmasının gereksiz olduğunu, kapalı e yerine i sesinin kullanılmasını doğru bulmadıklarını ifade etmişlerdir. Bu sesin bir fonem olup olmadığı da tartışılmış, bazı araştırmacılar bu sesin fonem olduğunu kabul ederken bazıları da reddetmiştir. Türkiye Türkolojisine genel olarak baktığımızda, son dönemlerde bu sesin varlığı kabul görmeye ve metin yayımlarında kullanılmaya başlandığını görmekteyiz.

Çalışmamızda Harezmi dönemi metinlerindeki kapalı e foneminin durumu

üzerinde duracağız. Bu sebeple bu dönem dilinin kaynağını oluşturan Karahanlı dönemi Türkçesinde bu sesin varlığı konusundaki görüşlere kısaca değinerek asıl konumuza girmek istiyoruz.

2. Karahanlı Türkçesinde /è/

Harezmi Türkçesinden önce, Orta Asya'nın müşterek dili olan Karahanlı Türkçesi metinleri üzerinde de bu tartışmalar yapılmıştır. Reşid Rahmeti Arat, *Atebetü'l-Hakayık*'ta kapalı e'nin varlığına karşı çıkmış, *Kutadgu Bilig*'de de bu sese yer vermemiştir. Arat, *Atebetü'l-Hakayık*'taki e/i yazımlarının bir bölümünü müstensih hatalarına, bir bölümünü de "o devirde ayrı şivelerde inkişâf etmekte olan ünlü değişmelerinin yazı diline alınmağa başlamış olması"na (Arat 1992: 120) bağlamıştır. Arat, *Atebetü'l-Hakayık*'ta e yerine i yazılan ve 305 yerde geçen 56 kelime tespit etmiş ve bunları tabloda göstermiştir.

Divanu Lügati't-Türk'ü Türkçeye çeviren Besim Atalay, kapalı e sesinin varlığını kabul etmiş, "Gerek yazma ve gerek basma nüshalarda 'yeldirdi' kelimesinin ilk harfinde hem üstün, hem esre vardır. Bu, bizim anladığımıza göre "kapalı è"ye işaret olsa gerektir. Nitekim biz daima bu yolda yazıyoruz." (Atalay: 1999: 98) demiştir. *Divan*'da geçen çift harekeli diğer örnekleri de değerlendiren Atalay, kimi zaman üstün kimi zaman esre ile gösterilen e seslerinin de üstünle esrenin ortasında bir sesle söylenmesi gereken kapalı e sesi olduğu görüşündedir (Atalay 1999: 99).

Orhan Yavuz da DLT'deki kapalı e meselesini ele almış, kimi kelimelerin hem üstün hem esreli olarak harekeliğini, bunların kapalı e olarak düzeltilmesi gerektiğini belirtmiş, arkasından DLT'de kapalı e sesi taşıdığını kabul ettiği 125 kelimeyi anlamlarıyla birlikte liste hâlinde vermiştir (Yavuz 1991: 283-292).

Mecdut Mansuroğlu, Karahanlı Türkçesinde kapalı e sesinin varlığını kesin olarak kabul eder ve bunu iki gerekçeyle açıklar:

"1. e'nin yazılışında i ~ä arasında sık sık kaymalar (fakat hiçbir zaman insicamla yazılan *i yahut *ä için değil) vardır.

2. KB'in bir el yazması (bk. BROCKELMANN, Osttürkische Grammatik..., 59) *e'yi çoğunlukla fethalı ye ile transkribe eder. (İstinsah şekli mi?) Buna göre bu araştırmada *e muntazaman e ile transkribe edilmiştir [krş. UAJb XXIX (1957), 215-223'teki makalem]." (Mansuroğlu 1988: 136-137).

3. Harezmi Türkçesinde /è/

Karahanlıcadan Çağataycaya geçiş dili olan Harezmi Türkçesi üzerinde çalışanlar kapalı e sesinin varlığını kabul etmektedirler. Janos Eckmann, *Nehcü'l-Ferâdis*'in Yeni Cami nüshasında bazı kelimelerde rastlanılan, ilk hecedeki i

sesinin y üstüne konulan üstünle gösterildiği örneklerden hareketle bu sesin bir kapalı e'ye işaret olduğu görüşündedir. Bu sesle ilgili olarak Eckmann "Harezmi Türkçesi" isimli makalesinde "Kök hecede ä ~ e (?) ~ i değişmesi" başlığı altında Harezmi Türkçesinde bu sesin durumuyla ilgili şu değerlendirmeyi yapar:

"Daha Kaşgari'de kök ünlüsü bazan ى (= i) ile bazan ى (= i)siz yazılan kelimeler tesbit edilmiştir: *ämdi ~ imdi* "şimdi", *äşit- ~ işit-* "iştirmek", *yäl ~ yil* "yel, rüzgâr" vs. (BROCKELMANN, *Osttürkische Grammatik*: § 9 vd.). Daha sonraki metinlerde aslında ä olanların y ile yazıldığı görülür. Yazmaların istinsah tarihleri daima, eserlerin telif tarihlerinden daha sonradır, bu yüzden ä den i (e?) ye geçişin nerede ve ne zaman vuku bulduğunu kesinlikle tesbit etmek güçtür. Harezmi Türkçesi yadigârlarında ä ve i yazılışı hiç bir kaideye uymadan değişip dururlar. Sadece NF'de ä hakimdir, ve HŞ'de i'nin yanında ä yazılışı da sıktır, bundan dolayı büyük ihtimalle, ä'nin 14. yüzyılın ortasına kadar muhafaza edildiğini, sonra i (e?)ye geçişin umumileştiğini kabul edebiliriz. NF'in harekeli Yeni Cami yazmasında üstünlü y meselâ *يک* ve *يُش* yazılışına tesadüf edilir. Bu yazılışla neyin kastedildiği kesinlikle bilinemez. Ama bunun ä ve i'den farklı bir sesin karşılığı olması gerek. Bu yazılışta bir kapalı e'yi, yani *beg*, *beş*, görmek temayülündeyim.

14. yüzyılda, Farsça'da, henüz böyle telaffuz edilen, Farsça'dan alınma machül ē (uzun ve kapalı e)nin, aynı şekilde işaret edilmesi ilgi çekicidir." (Eckmann 1988: 178-179).

Eckmann bu makalede daha sonra *Nehcü'l-Ferâdis*'te /è/ okunması gerektiğini söylediği kelimelerin listesini vermiştir. Listede şu kelimeler bulunmaktadır: *beg* (~bäg), *bel*, *belgür-* (~bälgür-), *ber-*, *beş*, *beşik*, *egin*, *eglän-*, *ekin*, *ekindü*, *ekki*, *el*, *el/elig*, *elät-* (~älät-), *emdi*, *en*, *en-*, *er*, *er-* (yaygın olan är), *ertä* (~ärtä), *et*, *ew*, *keçä*, *keş*, *ket-*, *ketär-*, *meni*, *ne* (~nä), *seni*, *sez-*, *sezik*, *te-*, *teg* (~täg), *temür*, *tewä*, *ye-*, *yel*, *yet-*, *yet(t)i*.

Nehcü'l-Ferâdis'in metnini yayıma hazırlayanlardan Semih Tezcan, Önsöz'de Eckmann'ın tutarsızlığından bahsetmiş ve y önsesi taşıyan e'li kelimelerin yè- okunması gerektiğini söylemiştir:

"Çevriyazısı verilen yazmada y önsesi taşıyan sözcüklerin ilk hecesindeki è (kapalı e) foneminin gösterilişi açık seçik değildir. Bu durum ECKMANN'ı kararsızlığa yöneltmiş, kimi yerde ye-, kimi yerde ise yè- yazmıştır. Gerçekte ben bu gibi durumlarda hep yè- okumak gerektiği kanısındayım. Ancak, ECKMANN'ın bu konudaki duraksamasını okuyucuya yansıtmayı uygun bulduğumdan bu noktada tutarlılık sağlama yoluna gitmedim." (Eckmann 1985?: VI).

Nehcü'l-Ferâdis'in Dizin'ini hazırlayan Aysu Ata bu sesle ilgili şu değerlendirmeyi yapmıştır:

“Harezmi Türkçesinin diğer eserlerinde olduğu gibi *Nehcü'l-Ferâdis*'te de e/i yazımı sorunu devam etmektedir. Eserde bu sesin kelime başında اَ اِ اِ اِ اِ, ilk hece durumunda ise sesin hem işaret kullanılmadan hem de اِ ile yazılması, üstün ve esre ile harekelenmesi, bu sorunu aydınlatıcı olmaktan uzaktır. (...)

Yukarıdaki şekillerde yazılan bu ses Türkçe kelimelerde H. Zülfikar ve S. Tezcan'ın *Metin* çalışmasında /è/ ile verilmiştir. Biz ise Dizin-Sözlük çalışmamızda bütünlüğü sağlamak amacı ile eğer kelime sistemli olarak اِ ile yazılmışsa /è/ işaretini kullanmayı tercih ettik. *Nehcü'l-Ferâdis*'te ağız özelliğine dayandırılabilen bu imlâ, hîç, pîşe, bîhûş, bînamâz... gibi ilk hecede اِ ile yazılan ve bugün metin incelemelerinde /î/ olarak çevriyazısı yapılan yabancı kelimelerde de geçerli olmuştur. Böyle kelimelerde bu ses, eserde sistemli olarak اِ şeklinde yazıldığından *Metin*'de olduğu gibi *Dizin-Sözlük*'te de /è/ ile gösterilmiştir.” (Ata 1998: VIII-IX).

Ata, *Kıyasü'l-Enbiya*'da da *Nehcü'l-Ferâdis* ile ilgili şu değerlendirmeyi yapmıştır:

“Bu sesin değerinin tespit edilmesindeki kargaşa aynı sahanın eseri olan *Nehcü'l-Ferâdis*'te de vardır. Harekeli bir metin olan *Nehcü'l-Ferâdis*'te bu sesin, hem /e/ hem /i/ okutacak şekilde yazılması, üstün ve kesre ile harekelenmesi bu husustaki kargaşayı aydınlatıcı olmaktan uzaktır.” (Ata 1997: XXVII).

Ata, *Kıyasü'l-Enbiya* adlı çalışmasında “İmla-Fonetik” başlığı altında e/i sorunu üzerinde durmuştur. Türkçenin imla geleneğinde halen çözülememiş bir mesele olarak gördüğü e/i'nin yazımı konusunda *Kıyasü'l-Enbiya*'da daha karmaşık bir yazım sergilendiğini, kelime başı ve ilk hece durumunda bu sesi bulunduran kelimelerin ikili hatta üçlü yazımlarıyla karşılaşılmasının ünlünün gerçek değeri konusunda şüpheli bir durum yarattığını belirtmiştir (Ata 1997: XXVI). Ata daha sonra *eren*, *erdem*, *es-*, *eğer-*, *en*, *eđiz*, *etük*, *elt-*, *teg*, *kel-*, *keç-*, *yeđ-*, *bêr-*, *tê-* kelimelerinin metindeki farklı yazımlarını vermiş ve Clauson ile Räsänen'in etimolojik sözlükleriyle karşılaştırmıştır.

Burada verilen örnekler incelendiğinde *ber-*, *eren*, *es-* gibi kelimelerin hem y'li hem y'siz hem de üstünlü; *eğer-*, *en*, *eğiz* gibi kelimelerin hem y'siz hem y'li; *yeğ-* kelimesinin y'li ve esreli; *keç-* kelimesinin y'li, y'siz ve esreli; *teg* kelimesinin y'li, y'siz ve elifli; *elt-* kelimesinin y'li, y'siz, esreli ve üstünlü yazımlarıyla karşılaşmaktadır.

Karamanlıoğlu, “*Nehcü'l-Ferâdis*'in Dil Hususiyetleri” adlı makalesinde, NF'nin e/i bakımından karışık bir eser olduğunu, bu devirde e olması muhtemel bazı kelimelerin ünlülerinin i ile yazıldığını, bazılarında ikili yazımlarla karşılaştıldığını, bunun şaşırtıcı bir durum olduğunu belirtmektedir. Karamanlıoğlu, makalesinin ses bilgisi bölümünde e/i ve i/e değişikliği konusunu işlerken metnin yazısının i, harekesinin e tarafında olduğunu belirtmiş,

bu konuda kesin bir hükme varmanın zor olduğunu, metnin hareke sisteminin meseleyi büsbütün karıştırdığını söylemiş, fişlediği ilk 50 sayfalık kısımda e/i meselesindeki karışıklığı ortaya koymak için şu kelimelerin imlalarını kaç kere geçtikleriyle birlikte liste hâlinde vermiştir: *berü, elig, emdi, eşit-, er, ev, ey, ne, teg, teg-, tegme; bir-, iki, il, ilek, hiç, mini, sini, ti-, yir, yiti*. Karamanlıoğlu yaptığı metin yayımında kapalı e sesini göstermemiş, kelimeleri /e/ veya /i/ olarak okumayı tercih etmiştir (Karamanlıoğlu 1968: 64-65).

Nuri Yüce, harekesiz bir eser olan *Mukaddimetü'l-Edeb*'de kapalı e ünlüsünün başta elif+y, kelime içinde y, bir kelimedede (*bërne* "hediyeye") y+üstün ile yazıldığını belirtmiş (Yüce 1993: 15) ve şu kelimeleri kapalı e ile okumuştur: *bêg, bêgsin-, bêl, bêr-, bêrne, bêsi, bêslegü, bêsre, bêş, dêr- ~ têr-, êdin-, êge-, êgin, êgri, êktiler-, êl, êlegim, êlt-/êlet-, êlleş-, êmçiler-, êmçilik, ên-, ênçlik, êndür-, êndür-, êniş-, êr, êriktür-, êrin-, êrki, êrnük, êrte, êsne-, êş, êşer-, êşit-, êşleş-, êt-, êtig, êv, êv-, êvek, êvlen-, êvrül-, êvür-, êvüş-, êvüt-, kêç, kêç-, kêce, kêcelet-, kêçrüş-, kêçse-, kêçün-, kêdin, kêñ, kêñlik, kêñirt-, kêñrû, kêrdek, kêrtü, kêrtün-, nême, nêmerse, nêrse, sêrgi-, sêz-, sêzig, sêzingü, tê-, tég, tég-, teger, têr-, têrkeştür-, têtik, têwe, têtü, yê-, yêdür-, yêgü, yêl, yêler-, yêmlen-, yêñ, yêñiş-, yêrlü, yêrügler-, yêrünç.*

4.1. Mu'inü'l-Mürîd ve diğer eserlerde /è/'nin durumu

Aşağıdaki tabloda, diğerlerine nispeten daha küçük bir eser olduğu için 14. yüzyıl Harezmi Türkçesi metni olan *Mu'inü'l-Mürîd*'deki ilk hece /e/ ve /i/ seslerinin imlasının dökümünü yapacak, daha sonra dönemin diğer eserleri *Mukaddimetü'l-Edeb*, *Nehcü'l-Ferâdis* ve *Kıyasü'l-Enbiyâ*'nın yayımlarında bu sesin okunuşuyla karşılaştıracamız. Tablonun başında kelimeler yorumlanmayarak /e/ ile okunmuş, 'Sonuç' bölümünde bize göre kelimenin okunması gereken biçimi gösterilmiştir. Tablo ile ilgili değerlendirmeler aşağıda yapılmıştır. Rakamlar kelimenin bu imla ile kaç kez geçtiğini göstermektedir.

Eserlerin kısaltmaları şunlardır:

MM: Mu'inü'l-Mürîd

ME: Mukaddimetü'l-Edeb

NF: Nehcü'l-Ferâdis

KE: Kıyasü'l-Enbiya

MM’de ilk hecesinde e/é bulunan kelimelerin dökümü şöyledir:

Kelime	y ile	y’siz	üstün	elif	toplam	ME	NF	KE	SONUÇ
beg	1	1	-	-	2	bég	bég	beg	bég
bekle-	3	2	-	-	5	bekle-	bekle-	bek	békle-
bel	3	-	-	-	3	bél	bél	bél	bél
belgür(t)-	-	1	-	-	1	belgürt-	bélgür-	belgür-	bélgür(t)-
belürt-	-	1	-	-	1				bélürt-
ber-	74	9	-	-	83	bér-	bér-	bér-	bér-
beril-	7	-	-	-	7	béril-	béril-	béril-	béril-
beş	1	29	-	-	30	béş	béş	béş	béş
eçkü	-	1	-	-	1			eçkü	eçkü
eçi	1	-	-	-	1				éçi
eğer-	-	-	-	medli	1			eğer-	eğer-
eğgü	-	2	1	-	3	eğgü	eğgü	eğgü	eğgü
edük	-	1	-	medli	2	edük		edük	edük
eg-	1	-	-	-	1	eg-		eg-	ég-
egil-	-	-	1	-	1	egil-		egil-	égil-
egin	-	1	-	-	1	égin	égin	egin	égin
ek-	-	9	-	-	9		ek-	ek-	ék-
ekeçi	-	1	-	-	1				ekeçi
ekin	-	5	-	-	5	ekin	ekin	ekin	ékin
ekinç,	-	6+6	-	-	12	ikinci	ékinç	ékinç	ékinç
ekinçi	1	-	-	-	1		ékinçi		ékinçi
ekindü	3	-	-	-	3		ékindü	ékindü	ékindü
ekki	62	-	-	-	62	iki	éki ékki	éki ékki	ékki
ekle-	-	1	-	-	1				ekle-
eksi(t)-	-	2	-	-	2	eksit-	eksit-	eksil-	eksil-
eksük	-	4	-	-	4	eksük	eksük	eksük	eksük

el “el”	1	14	3	-	18	el	el	el	él
elig	-	7	-	-	7	elig	elig	elig	élig
elig “50”	-	1	-	-	1		ellig	ellig	ellig
emdi	5	4	-	-	9		èmdi		èmdi
emget-	-	1	-	-	1	emget-	emget-	emget- -	emget-
er “erkek”	4	20	3	-	27	er	er	er	èr
er- “var-“	7	-	-	-	7			er-	èr-
er- “i-“	51	2	-	-	53	èr-	er-	er-	èr-
eren	-	7	-	-	7				èren
eren “er”	-	1	1	-	2	eren	eren	eren	èren
ermes	12	-	-	-	12		ermes	ermes	èrmes
erte	-	1	-	-	1	èrte	erte	erte	èrte
es-	-	-	1	-	1	es-	es-	es-	es-
esen	-	2	-	-	2			esen	esen
esrü-	-	1	-	-	1	esrü-	esrü-	esrüt-	esrü-
eşit-	-	32	-	-	32	èşit-	eşit-	işit-	èşit-
et	-	-	1	-	1	et	et	et	et
et-	5	-	-	-	5	èt-	èt-	et-	èt-
ew	1	-	-	-	1	èw	ew	ew/v	èw
ewrül-	-	2	-	-	2	ewrül-	ewrül-	ew/vrül-	ewrül-
ewür-	-	4	-	-	4	ewür-	ewür-	ev/wür-	ewür-
eye “iye”	-	-	1	-	1		eğe	eye	eye
keç-	2	16	-	-	18	keç-	keç-	keç-	kéç-
keçe	2	-	-	-	2	kéce	kéçe	kéçe	kéçe
keçil-	-	1	-	-	1				kéçil-
keçür-	1	1	-	-	2	keçür-	keçür-	keçür-	kéçür-
keç	-	2	1	-	3			keç	keç
keç-	-	4	-	-	4	keç-	keç-	keç-	keç-
kedik	-	5	-	-	5	keğik	keğik	keğik	kedik
keğin	11	1	-	-	12	kèđin	keğin	kèđin	kèđin
kel-	15	18	1	-	34	kel-	kel-	kel-	kél-
keltür-	-	2	-	-	2	keltür-	keltür-	keltür-	kéltür-

kemiş-	-	3	-	-	3	kemiş-	kemiş-	kemiş-	kemiş-
kendü	-	1	-	-	1	kendü	kendü	kendü	kendü
keñit-	1	-	-	-	1	keñrit-	keñ	keñ	keñ
kerek	-	64	-	-	64	kerek	kerek	kerek	kerek
kerek-	-	2	-	-	2		kerek-	kerek-	kerek-
kes-	-	1	1	-	2	kes-	kes-	kes-	kes-
kesil-	-	3	-	-	3	kesil-	kesil-	kesil-	kesil-
ket-	8	6	-	-	14	ket-	kèt-	kit-	kèt-
keter-	5	-	-	-	5	kiter-	keter-	kiter-	kèter-
ketür-	-	24	-	1	25	ketür-		ketür-	kètür-
keydür-	-	1	-	1		keydür-	keydür-	keydür-	keydür-
kez-	-	2	-	-	2	kez-	kez-	kez-	kez-
men	1 (mini)	6	-	-	7	men	men	men	mèn
meñ	-	1	-	-	1			meñ	mèñ
meñi	-	-	1	-	1	meñü	meñgü	mengü	meñi
meñiz	2	1	-	-	3	meñizlig	meñizlig	meñizlig	mèñizlig
meñze-	-	3	-	-	3	meñze-	meñze-	meñze-	mèñze-
ne	44	-	-	2	46	ne	ne	ne	nè
neçe	23	-	-	-	23		neçe	neçeme	nèçeme
ne-(e)rse-	-	-	-	2	2	nèrse/ ne erse	neerse/ nerse	neerse	nè(è)rse
neñ	-	-	-	7	7			neñ	neñ
neteg	4	10	-	-	14	neteglik	neteg	neteg	nèteg
seç-	-	5	-	-	5	seç-		seç-	seç-
sekkiz	-	2	-	-	2		se(k)kiz	se(k)kiz	sekkiz
seksen	-	-	1	-	1		seksen	seksen	seksen
sen	6 (sini)	34	1	-	41	sen	sen	sen	sèn
sew-	-	1	1	-	2	sew-	sew-/v-	sew/v-	sew-
sezig	1	1	-	-	2	sèzig	sezik	sezig	sèzig
te-	55	3	2 (teyü)	60	tè-		te-/tèn-	tè-	tè-
teg	49	-	-	-	49	tèg	teg	teg	tèg

teg-	8	2	-	-	10	tég-	teg-	teg-	tég-
tegi	3	-	-	-	3		tegi	tegi	tégi
tegme	4	-	-	-	4	tegme	tegme	tegme	tégme
tegrü	4	1	-	-	5	tegrü	tegrü	tegrü	tégrü
tegür-	8	-	-	-	8	tegür-	tegür-	tegür-	tégür-
tek	1	-	-	1	2	tek	tek	tek	ték
telim	4	8	-	-	12		telim	telim	télim
telük	2	-	-	-	2	tilük		telük	télük
teñ	-	1	-	1	2	teñ		teñ	teñ
teñiz	1	1	-	-	2	teñiz		teñiz	téñiz
teñri	-	1	-	-	1	Tañrı	Tañrı	teñri	Teñri
ter-	1	-	-	-	1	tér-	tér-	tér-	tér-
teri	1	-	-	-	1	teri	teri	teri	téri
terk	-	3	-	-	3	terk	terk	terk	terk
tetik	-	1	-	-	1	tétik	tetik	tetik	tétik
tewe	15	-	-	-	15	tèwe	tewe	tew/ve	tèwe
ye-	19	1	2	-	22	yè-	ye (yé?)	yè-	yè-
yeg	8	-	-	-	8		yeg	yèg	yèg
yegirmi	6	5	-	-	11	-	yigirmi	yègirmi	yègirmi
yegrek	-	4	-	-	4			yègrek	yègrek
yel	3	-	1 (y+)	-	4	yèl	yèl	yèl	yèl
yel-	1	-	-	-	1		yèl(dür-)	yel-	yèl-
yen-	2	-	1	-	3			yèn-	yèn-
yer	18	7	2	-	27	yer	yer	yèr	yèr
yerlen-	-	1	-	-	1			yèrlen-	yèrlen-
yet-	2	15	2(esre)	19		yet-	yet-	yet-	yèt-
yetig	-	1	-	-	1	ye/itig	yitig	yitig	yétig
yetiz	-	-	1	-	1	yetiz	yetiz		yétiz
yetmiş	-	3	-	-	3		yetmiş	yètmiş	yètmiş
yetti	2	-	-	-	2		yeti, yetti	yèti/yètti	yètti
yetür-	-	11	1	-	12	yetür-	yetür-	yetür-	yètür-

4.2. Mu'inü'l-Mürîd'in Değerlendirmesi:

1) **Yalnız y ile yazılanlar:** bel, beril-, eçi, eg-, ekinç/ekinçi, ekinçi, ekindü, ekki, er- (II), ermes, et-, ew, keçe, keñit-, keter-, neçe, nedın, n'et-, teg, tegi, tegme, tegür-, telük, ter-, teri, tewe, yeg, yel-, yetti.

2) **Yalnız y'siz yazılanlar:** belgürt-, belürt-, eçkü, egin, ek-, ekeçi, ekin, ekle-, eskit-, eksi-eksü-, elig, ellig, emget-, erken (I) erte, esen, esiz, esrü-, eşit-, ewrül-, ewür-, keçil-, keø-, keøik, keltür-, kemiş-, kendü, kerek, kerek-, kesil-, keydür-, kez-, meñ, meñze-, seç-, sekiz, senlik, teñri, terk, tetik, yerlen-, yetik, yetmiş.

3) **Yalnız üstünle yazılanlar:** egil-, es-, et, meñi, seksen, yetiz.

4) **Yalnız elifle yazılanlar:** ne-(e)rse, neñ.

5) **y'li + y'siz yazılanlar:** beg, bekle-, beş, emdi, keç-, keçür-, keøin, ket-, men, meñiz, neteg, sezik, teg-, teğrü, telim, teñiz.

6) **y'li + üstünle yazılanlar:** yel (3 kez y, 1 kez y+üstün).

7) **y'li + elifli yazılanlar:** ne (y ile 43, elifle 2), tek (1'er kez).

8) **y'siz + üstünlü yazılanlar:** eğgü, eren (II), et, keç, kes-, menlik, sew-, yetür-.

9) **y'li + y'siz + üstünle yazılanlar:** el, kel-, sen, te-, yer.

10) **y'siz + elifle yazılanlar:** eđük (1 kez y'siz, bir kez medli elifle), ketür- (24 kez y'siz, 1 kez elifle), teñ (1 kez y'siz, 1 kez elifle).

4.3. Mu'inü'l-Mürîd'in Yazımı Üzerine Sorular:

1. Yalnız y ile (1 numara) yazılan kelimelerin ilk hecesi /i/ veya /è/ ile; yalnız y'siz (2 numara), üstünle (3 numara) veya elifle (4 numara) yazılan kelimelerin ilk hecesi /e/ ile mi okunmalıdır?

2. Aynı kelimenin hem y'li hem de y'siz yazılmış biçimleri bulunmaktadır (5 numara). Bu kelimelerden y'li yazılanları /i/ veya /è/ ile, y'siz yazılanları /e/ ile mi okunmalıdır? Aynı metinde aynı kelimenin birden fazla biçimde okunması doğru mudur? Aynı sorular 6, 7, 9 numarada dizilen kelimeler için de geçerli midir?

Ayrıca aynı kökten türemiş kimi kelimelerin /i/ ve /è/'li yazımları mevcuttur. Örnek: ig- ~ egil-, ekin ~ ikinçi "çiftçi", kiç- ~ keçil-, kil- ~ keltür-, miñiz ~ meñze-, sen ~ sini, yig ~ yegrek vb. Bu örneklerden /i/ ile yazılanları /è/, /e/ ile yazılanları /e/ ile okumak doğru mudur?

3. Dönemin diğer eserlerinde /è/ ile okunan bir kelimenin burada y'siz yazılığını tespit edildiğinde /e/ ile okunması doğru mudur? Yoksa dönemin diğer eserleriyle karşılaştırmalar yaparak değerlendirmek yerinde olur mu?

Cevaplar:

1. Arap harflerinde /è/ sesini gösterecek bir işaretin olmaması yazıcıları zor durumda bırakmış, Türkçe kelimelerin yazımında bu sesleri göstermek için farklı tutumlar sergilemelerine sebep olmuştur. Yazıcılar bu sesin /i/ tarafında mı yoksa /e/ tarafında mı olduğu konusunda kesin bir karara varamamış olmalı ki, kimi zaman /i/ye daha yakın algılayarak y ile yazmış, kimi zaman /e/ye daha yakın algılayarak üstün veya elifle yazmışlardır. Kararsız kaldıkları zamanlarda ise herhangi bir işaret koymaktan kaçınmışlardır.

MM'de yazıcı kimi kelimelerde tutarlı davranmaya çalışmıştır. Sonuçta bazı kelimeler tamamen y'li, bazıları ise tamamen y'siz yazılmıştır. Fakat MM'deki sonuçları aynı dönemin diğer eserleriyle karşılaştırdığımızda yazıcılar arasında farklı tutumların olduğu görülmektedir. MM'de yazıcının y'siz yazdığı bir kelimenin diğer eserlerde y'li örnekleri bulunmaktadır. Demek ki kelimenin hangi işaretle yazıldığı çok önem taşımamaktadır. Türkçenin birincil kapalı e sesleri vardır. Bunlar nasıl yazılmış olurlarsa olsunlar Harezmi Türkçesinde kesin olarak /è/ işaretiyle gösterilmelidir. Bir de dönemlere göre değişebilen ikincil kapalı e sesleri vardır. Bu sesler de dönem içerisinde değerlendirilmeli ve /è/ ile okunmalıdır.

Yalnız y'siz (2 numara), üstünle (3 numara) veya elifle (4 numara) yazılan kelimelerin ilk heceleri /e/ veya /è/ ile okunabilir. Bunlar da yine oluşturulacak kapalı e listelerine bakılarak düzenli biçimde /e/ veya /è/ okunmalıdır.

2. MM metninde (ve diğer metinlerde) aynı kelimenin hem y'li hem de y'siz örneklerine rastlanmaktadır. Yazıcı kapalı e'nin yazımında tereddüt ettiği için zaman zaman y'li, zaman zaman y'siz, hatta üstünle yazmıştır. Kelimenin bir kez bile y ile yazılması onun bütün metinde /è/ okunması gerektiğini gösterir. NF'de yazıcının y üzerine tekrar üstün koyması da bunu desteklemektedir.

Aynı kökten türemiş kelimelerden birisinde dahi /i/'li yazım tespit edilmişse kökteş kelimelerin tamamı ne ile yazılırsa yazılsın /è/ ile okunmalıdır. Mesela, yukarıdaki tabloda *yét-* fiilinin /i/ ile yazımı tespit edilmesine rağmen bu kökten türeyen *yétür-* fiilinin eldeki verileri kelimenin açık /e/ ile yazıldığını göstermektedir. Biz, *yét-* fiilinden hareketle *yétür-* fiilinin hangi işaretlerle yazıldığına bakmaksızın /è/ ile okunması gerektiği sonucuna varmaktayız. Bu mantıktan hareketle, *ég-* / *éğil-*, *ék-* / *ékil-* / *ékin*, *él* / *élig*, *ér* / *éren*, *kéç-* / *kéçil-* / *kéltür-* / *kétür-*, *ménj* / *ménjiz* / *ménjez-*, *yét-* / *yétür-* de eldeki bir veriden hareketle /è/ ile okunmuştur.

3. MM'de sürekli y'siz veya üstünle yazılan kelimeler, dönemin diğer eserlerinde bir kez bile y'li yazımlarına rastlanmışsa dönem metninin tamamında /è/ ile okunmalıdır. Yani kelimenin hangi imla ile yazıldığı önemli değildir. Özellikle birincil kapalı e seslerinin yazımına bakmaksızın dönemin

bütün metinlerinde /è/ ile okunması, ikincil kapalı e seslerinin ise dönem metinleri karşılaştırılarak tespit edilmesi ve bütün eserlerde /è/ olarak okunması gerekir.

4.4. Genel Tablonun Değerlendirilmesi:

Kapalı e konusunu tartışırken Harezmi Türkçesi eserlerinin her birini tek tek mi ele almalıyız, yoksa bütün eserlerindeki verileri birlikte mi gözden geçirmeliyiz? Her ne kadar, dönem dilinin karışık bir yapı gösterdiği ve ağız özelliklerinin yansıtıldığı biliniyorsa da, kanaatim yukarıdaki tablonun bir bütün olarak ele alınması ve sorunun bu yöntemle çözümlenmesidir. Çünkü örnekler bize göstermektedir ki, aynı eserde bile kelimenin birden fazla yazımıyla karşılaşmaktadır. Bu durumlarda o kelime için her defasında farklı bir tavır almamız gerekmiyor. Yani o eserde kelime bir defa bile y'li veya esreli yazılmışsa bu kelime kapalı e ile okunmalıdır. Fakat y'siz veya üstünle yazılan kelimelerin de açık e okunacağı anlamı çıkarılmamalı, dönemin diğer eserlerine bakılarak bir tavır belirlenmelidir. Yukarıda dört eserin okunuşundaki verileri ortaya koyduk. Şimdiye kadar tek tek eserlerde kapalı e okunması önerilen kelime sayısından daha fazlası ortaya çıktı.

Tabloyu dikkatle incelediğimizde aynı dönemde yazılmış eserlerde aynı kelimenin /e/, /i/ ve /è/ biçiminde okunduğu görülmektedir. Hatta aynı metinde aynı kelimenin bile ikili okunduğu ve dizinlerde birbirlerine gönderildiği tespit edilmiştir. Bazı örnekler şöyledir:

NF bèg ~ KE beg
NF bèlgür- ~ KE, ME belgür-
NF èl ~ KE el, elig
NF èllig ~ KE ellig "50".

Sonuç:

1. Kapalı e foneminin varlığı tartışma konusu olmaktan çıkarılmalı ve herkes tarafından kabul edilmelidir.

2. Kapalı e foneminin hangi kelimelerde yer aldığı tartışmalarını bitirmek için, Yenisey metinlerinden başlayarak çağdaş lehçelere kadar ilk hecesinde /è/ bulunan bütün kelimeler tespit edilerek bir listesi hazırlanmalı ve bundan sonraki metinler bu listeyi dikkate alarak okunmalıdır. Bu çalışmada birincil /è/ sesleri yanında dönemlere ve lehçelere göre değişen ikincil /è/ sesleri de tespit edilmelidir.

Kaynaklar:

- ARAT, Reşid Rahmeti (1992), *Atebetü'l-Hakayık*, TDK Yayınları, Ankara.
- ARAT, R. Rahmeti (1953), "Türkçe Metinlerde e/i Meselesi", *Rocznik Orientalistyczny*, S. XVII, s. 306-313. Yeni yayımı için bk. ARAT, Reşid Rahmeti (1987), *Makaleler C.1*, (yayına hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya), TKAE Yayınları, Ankara, s. 334-341.
- ATA, Aysu (1997), *Nāşırü'd-dîn bin Burhānū'd-dîn Rabgūzî, Kışaşü'l-Enbiyā (Peygamberler Kıssası), II Dizin*, TDK Yayınları, Ankara.
- ATA, Aysu (1998), *Nehcü'l-Ferâdis III Dizin-Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara.
- DUMAN, Musa (1999), "Klâsik Osmanlı Türkçesi Döneminde i/e Meselesine Dair", *İlmi Araştırmalar*, S. 7, İstanbul, s. 65-103.
- EMRE, Ahmet Cevat (1946), "Türkçede Bulanık e (è) Fonemi", *Türk Dili-Belleten*, C. III/6-7, s. 487-497.
- ERDAL, Marcel (2004), *A Grammar of Old Turkic*, Brill-Leiden-Boston.
- ERDEM, Mehmet Dursun - GÜL, Münteha (2006), "Kapalı E (è) Sesinin Anadolu Ağızları Açısından Eski Anadolu Türkçesindeki Durumu", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 11 (Güz), s. 111-148.
- GABAİN, A. von (1988), *Eski Türkçenin Grameri* (çev. Mehmet Akalın), TDK Yayınları, Ankara.
- KARAMANLIOĞLU, Ali F. (1968), "Nehcü'l-Ferâdis'in Dil Hususiyetleri I", İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. XVI, İstanbul, s. 64-65.
- KOC AOĞLU, Timur (2003), "Tarihî Türk Lehçeleri Metinlerinin Transkripsiyonlanmasında Kapalı e/i Meselesi", *Türk Kültürü*, S. 483-484 (Temmuz-Ağustos), s. 266-281.
- KOC AOĞLU, Timur (2004), "Ali Şir Nevayî'nin Türkçe Ünlü Sesler Üzerindeki Açıklamaları (Kapalı É/İ Meselesi)", *Ali Şir Nevayî'nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yılı Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri (24-25 Eylül 2001)*, TDK Yayınları, Ankara, s. 57-66.
- KORKMAZ, Zeynep (1979), "Eski Osmanlı Kaynaklarının Yayımında Transkripsiyonla İlgili Değerlendirmeler", *Türkoloji Dergisi*, C. VIII, Ankara, s. 67-77.
- MANSUROĞLU, M. (1957), "Das geschlossenen e im Karahanidischen Türkisch", *UAJb*, 29/3-4, s. 215-223.
- NEMETH, J. (1939), "Zur Kenntnis des geschlossenen e im Türkischen", *KCSA I*, 515-531.
- ECKMANN, János (1985?), *Nehcü'l-Ferâdis II Metin*, (Yayınlayanlar: Semih Tezcan-Hamza Zülfikar), TDK Yayınları, Ankara.
- TEZCAN, Semih (1994), *Süheyl ü Nev-bahar Üzerine Notlar*, Simurg Yayınları, Ankara.
- THOMSEN, K. (1987), "Türkçe'de Kapalı 'E'", (çev. Günay Karaağaç), *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 51 (Aralık), 193-196.
- THOMSEN, V. (2002), "Vilhem Thomsen Tarafından Çözölmüş Orhon Yazıtları" (özgün adı: Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées par Vilh. Thomsen, 1896), *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, (çeviren ve yayıma hazırlayan: Vedat Köken), TDK Yayınları, Ankara, s. 36-37.
- THOMSEN, Vilh. (2002), "Yenisey Yazıtlarındaki İyi Değerlendirilememiş Bir Harf" (özgün adı: Une lettre méconnue des inscriptions de l'Iénisséi par Vilh. Thomsen, 1913-1918), *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, (çeviren ve yayıma hazırlayan: Vedat Köken), TDK Yayınları, Ankara.
- YAVUZ, Orhan (1991), Türkçe'de 'Kapalı E'", *S.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 6, s. 271-306.
- YILMAZ CEYLAN, Emine (1991), "Ana Türkçede Kapalı e Ünlüsü", *Türk Dilleri Araştırmaları 1991*, s. 151-165. Yeni yayımı için bk. Emine Yılmaz (2007), *Turcology in Turkey* (Selected papers), Szeged, s. 521-539.
- YÜCE, Nuri (1993), *Mukaddimetü'l-Edeb*, TDK Yayınları, Ankara.